

TM	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1157-1172	Ниш	јул - септембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 316.422 + 378.014.3 (497.11)

Прегледни рад

Примљено: 25.05.2012.

Ревидирана верзија: 16.08.2012.

Душан Спасојевић
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Београд
Јелена Клеут
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за медијске студије
Нови Сад
Јелена Бранковић
Центар за образовне политике
Београд

ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ, БОЛОЊСКИ ПРОЦЕС И ТРЕЋА МИСИЈА УНИВЕРЗИТЕТА У СРБИЈИ*

Апстракт

Очекивања које друштво и различити сегменти друштва имају од универзитета условљена су историјским околностима и друштвеним, економским, политичким и културним амбијентом као најширим контекстом унутар ког универзитет ступа у интеракције са окружењем. Имајући ово у виду, у раду се уочавају и анализирају експлицитне и имплицитне потребе које различити друштвени актери артикулишу према универзитетима у Србији, уз разумевање да ове потребе настају у околностима свеобухватне и дубоке друштвене (економске, културне, политичке) транзиције. Констатује се да је „трећа мисија“ универзитета, која се огледа у учешћу универзитета у економском развоју и у изградњи цивилног друштва и демократских вредности, посебно важна у транзиционом периоду. Међутим, она је најмање заступљена пошто су универзитети превише оптерећени другим новим задацима у науци и настави да би систематично и стратешки формулисали своју улогу у оквиру ове нове мисије.

Кључне речи: универзитет, Болоњски процес, трећа мисија, друштвене промене, транзиција

---

dusan.spasojevic@fnp.bg.ac.rs

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179076 „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

SOCIAL CHANGES, THE BOLOGNA PROCESS AND THE “THIRD MISSION” OF SERBIAN UNIVERSITIES

Abstract

The expectations that the society and its different segments have from the university are influenced by historical circumstances and social, economic, political and cultural environment as the widest context within which the university interacts with its surroundings. Having this in mind, this paper aims to identify and analyze the explicit and implicit needs articulated by different social actors towards Serbian universities. This is done with an understanding that these needs arise in the context of comprehensive and deep social (economic, cultural, political) transition. The ‘third mission’ of the university, which includes the university participation in economic development as well as in building the civil society and democratic values, is considered to be especially important in the transition period. However, this mission is least present in practice given the fact that Serbian universities are so overburdened by other new roles in scientific research and education that they do not manage to systematically and strategically formulate their tasks within this new mission.

Key Words: University, Bologna Process, Third Mission, Social Changes, Transition

УЛОГЕ УНИВЕРЗИТЕТА

Очекивања које друштво и различити сегменти друштва имају од универзитета условљена су историјским околностима и друштвеним, економским, политичким и културним амбијентом као најширим контекстом унутар ког универзитет ступа у интеракције са „вануниверзитетским светом“ и унутар ког дефинише свој идентитет и своје задатке.

Мануел Кастелс уочава четири улоге универзитета које су доминирале различитим историјским периодима (Castells, 2001). Прва таква улога јесте улога идеолошких апарата, тј. улога у формирању и преношењу идеологије. Она има корене у европској традицији у којој су универзитети настајали и развијали се у окриљу цркве. Друга улога односи се на стварање доминантних елита, и у смислу одабира оних који ће високим образовањем добити овај статус, али и шире пошто универзитети нуде простор унутар којих се елите умрежавају и „успостављају кодове разликовања између елита и остатка друштва (Castells, 2001, стр. 207). Хронолошки трећа улога универзитета јесте да стварају и шире знање, улога која и данас доминира у дискурсу о високом образовању. Последња, четврта улога универзитета јесте образовање администрације, прво црквене, потом и државне, да би се касније ова улога проширила на образовање стручног кадра за

бројна друга занимања (инжењери, лекари итд). Како Кастелс запажа, у вишевековној историји универзитета ниједна од ових улога није потпуно нестала, а крајем двадесетог века оне су модификоване и другачије приоритизоване у складу са новонасталим окружењем.

Нови амбијент у којима се дискутују улоге универзитета, сматра Бренан, одређен је процесима глобализације, демократизације, преношењем националних надлежности на наднационална тела, повећаним значајем знања за економију и међународну конкурентност, либерализацијом и растућим бројем формалних регулаторних система на националном и међународном нивоу (Brennan, 2008, стр. 381–382). Слично, у силе које стварају структурне промене на универзитету Тајхлер убраја повећану међународну сарадњу и мобилност, глобализацију, ширење нових информационо-комуникационих технологија, измењене модалитете управљања и промену структура у функцији стварања економије засноване на знању (Teichler, 2006).

Ови „мегатрендови“ од универзитета стварају „мултиверзитете“ (Кегг, 2001) као институције друштва које задовољавају, или од којих се имплицитно или експлицитно очекује да задовоље многобројне заинтересоване стране. Поред већ традиционалних задатака у истраживању и настави, све учесталије се говори о „трећој мисији“ универзитета. Овај појам и његови нешто конкретнији синоними (цивилна мисија, јавна служба, друштвена одговорност и сл.) сугеришу „двоструку улогу свеучилишта као носитеља позитивних промјена који доприноси друштвеном развоју и подузетника који доприноси економском развоју на локалној, регионалној и националној разини“ (Ćulum & Ledić, 2011, стр. 8). Овакво двоструко одређење цивилне мисије користи и Опсерваторија Европског универзитета, у чијем приручнику се наводи да трећа мисија укључује и економске активности, попут комерцијализације академског знања развојем јавно-приватних партнерских истраживачких пројеката, развоја патената и лиценцираних производа те стварања *spin-off* предузетничких компанија у власништву универзитета, као и друштвено деловање попут учешћа у јавним расправама и процесу стварања јавних политика и ангажман у друштвено-културном животу заједнице (према Schoel, 2006). Услед овог двоструког одређења цивилне мисије поједини аутори предлажу да се друштвена одговорности универзитета разматра као четврта мисија, док би термин трећа мисија био резервисан за економску сферу (Nagayama, 2003 према Ćulum & Ledić, 2011, стр. 18). Како су ове различите мисије узајамно повезане и донекле неодојиве, у овом тексту ћемо задатке универзитета који не спадају у наставу и истраживања, у њуховом традиционалном поимању, посматрати као трећу мисију.

Мисије и конкретни задаци, као и количина актера са којим би универзитет требало да ступа у интеракције очито усложњавају идеју универзитета као институције. Не чуди стога што аутори пишу о

универзитету који је „збуњен својом мисијом“, „оптерећен мисијама“ (Jongbloed et al., 2008, стр. 304) или о универзитету који је „под стресом“ (Olsen & Maassen, 2007, стр. 1).

У настојању да дају одговор на изазове са којима се високо образовање суочило крајем прошлог века, европске земље приступиле су процесу успостављања јединствене „зоне“ високог образовања Европе, који је подразумевао међусобно усаглашавање националних система високог образовања. Иако ова амбиција није била нова (према неким ауторима њен зачетак у послератној историји Европе датира из педесетих година прошлог века, видети Corbett, 2005), она је први пут успешно артикулисана Сорбонском декларацијом 1998. године, а затим, годину дана касније и Болоњском декларацијом. Тако уједињени око заједничких циљева, те хармонизовани системи високог школства би адекватније одговорили на глобалне изазове, али и дали оквир сваком појединачном систему у сопственом настојању да на ове изазове одговори, и да у том настојању унапреди сопствени начин функционисања. Важност коју су многе земље потписнице, али и све бројнији међународни и европски актери, попут Европске уније, придале овом заједничком подухвату се између осталог може видети и у чињеници да су промене које су уследиле у политикама високог образовања широм Европе биле сагледаване као део „Болоњске“ реформе, чак и када директна повезаност није постојала. Стога не чуди што и промене које се одвијају на универзитетима у Србији носе дискурзивну етикету Болоњског процеса.

Са променама у структури студија високог образовања, стављањем акцента на квалитет процеса и исхода, „реформисаних“ студијских програма, концептом целоживотног учења и другим елементима „Болоње“, дошло је и до промена у структурама одлучивања и задацима наставног и ненаставног особља. Истовремено, у високошколском систему Србије је од њеног приступања процесу 2003. дошло до промена које нису у вези са Болоњским процесом, већ представљају својеврсне одговоре за „локалне“ изазове (видети Branković, 2010).

У дискусији о поменутих променама на универзитетима у Србији не смемо занемарити утицај раније наведених глобалних трендова и начин на који се они манифестују. Такође, њихова реконтекстуализација у Србији захтева да се односи универзитета и друштва у Србији промисле у светлу локалних специфичности. Још важније, поред већ наведених глобалних процеса, сматрамо да је реформске промене у дискурсу Болоњског процеса потребно сагледати у ширем транзиционом друштвеном окружењу.

Стога ћемо у овом раду покушати да идентификујемо и анализирамо експлицитне и имплицитне потребе које различити сегменти друштва артикулишу према универзитету, уз разумевање да ове потребе настају у околностима свеобухватне и дубоке друштвене тран-

зиције. Као аналитички оквир рада послужиће нам упоредна студија у којој се анализира учешће универзитета у друштвеној трансформацији 15 земаља. У њој Бренан, Кинг и Либиу (Brennan, King & Lebeau, 2004) предлажу аналитичку поделу на а) економску трансформацију у којој универзитети примарно учествују као агенти стварања људског капитала, б) трансформацију у политичкој сфери која се односи на стварање и одржавање владиних и невладиних организација и институција, као и на социјализацију политичке и друштвене елите, в) трансформацију друштвене структуре при чему универзитети имају функцију обезбеђивања друштвене мобилности и г) културну трансформацију која се односи на вредности и идеје за које се универзитети залажу и које промовишу (Brennan et al., 2004, стр. 26). Пратећи ову основну матрицу, свесни да је она пре свега аналитичког карактера јер се ради о процесима који се прожимају и условљавају, пажњу ћемо усмерити ка економској, политичкој и културној транзицији у Србији, с тим што ћемо економску транзицију посматрати у нешто ширем одређењу да бисмо на тај начин обухватили и неке аспекте социо-структурних промена.

Уједно, настојаћемо да скицирамо начине на које универзитети у Србији, и сами заокупљени сопственом реформом, настоје да одговоре на захтев да поред прве и друге мисије оличене у настави и науци испуне и трећу мисију. Ова питања свакако захтевају опсежнију и систематичнију анализу¹, чије будуће правце можемо само да навестимо.

УНИВЕРЗИТЕТ И ТРЖИШТЕ

Економска транзиција друштва и трансформација универзитета два су испреплетена процеса коју су донела вероватно најобимније промене. Ове промене, које у Србији започињу веома касно, тек у првој деценији овог века, односе се на либерализацију, дерегулацију и отварање тржишта, приватизацију великог броја државних компанија, значајну али не и потпуну редукацију улоге државе у привреди.

Кључна промена на универзитетима настаје услед повлачења државе као, ако не јединог, онда свакако доминантног финансијера високог образовања. Ово се најбоље уочава у све већем броју студената који своје високо образовање директно плаћају и у све већем присуству приватних високошколских установа. Док се потоње може

---

¹ Центар за образовне политике и Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду тренутно спроводе истраживање о друштвеној одговорности универзитета у Србији које ће понудити емпиријске податке о начину на који академска заједница и њено окружење виде „трећу мисију“ и дају допринос њеном развоју.

слободно назвати приватизацијом високог образовања, растуће учешће студената у финансирању јавног система високог образовања представља другачији облик приватизације, који је препознат као тренд не само у Србији већ и у другим земљама (Ivošević&Miklavič, 2009).

С друге стране, са омасовљавањем универзитетског образовања расте потреба за већим издвајањем за функционисање система, што када је у питању јавни сектор недвосмислено значи или већа улагања из буџетских средстава или веће ослањање на тзв. „трећи канал“, односно, сопствено приходовање универзитета из различитих извора. Стога повлачење државе приморава универзитет да се окрене тржишту, да развија сарадњу са привредним и другим субјектима и локалном заједницом, да се укључује у међународне пројекте итд.

Тржишна оријентација присутна је у неколико димензија. Прво, држава део својих ингеренција у управљању високим образовањем препушта тржишним механизмима, односно подстиче излазак универзитета на тржиште на коме се такмиче за студенте, средства и престиж. Раст броја приватних факултета у последњих 15 година у Србији говори у прилог настајања високообразовног тржишта, мада неравноправан однос у који су стављени приватни факултети и значајна улога државе и других системских актера у процесу управљања указује на то да држава није спремна да препусти образовање тржишним механизмима. Међутим, када говоримо о тржишним механизмима у високом образовању, не само у Србији већ и у другим европским земљама, треба имати у виду да је њима високо школство само делимице изложено. У том смислу, у контексту високог образовања, можемо једино говорити о интерним или „квизитржиштима“ (Teixeira et al., 2006, стр. 331).

Друга димензија окретања универзитета тржишту огледа се у стварању партнерстава са привредним субјектима у заједничким пословно-истраживачким подухватима. Иако великим делом настаје због мањка државних финансија, сарадња са привредом посматра се као пут ка спровођењу примењених истраживања, уз разумевање да она могу значајније допринети укупном економском развоју земље.

Иако сарадња универзитета и привреде није новина, гласније заговарање идеје да се опслужује нови партнер и придавање већег значаја новој улози коју универзитетска истраживања имају у привредном развоју посматра се као трећа мисија универзитета. Тако схваћена трећа мисија је интегрални састојак концепције о „економији заснованој на знању“ која чини основу политике развоја Европске уније.

У Србији је ова оријентација видљива у документима о научно-истраживачкој делатности: Закону о научно-истраживачкој делатности (2005) и Стратегији научног и технолошког развоја за период од 2010. До 2015. (2010). На пример, у Закону се наводи да је научно-истраживачка делатност

„заједно са високим образовањем, главни (...) чинилац и покретач привредног и укупног друштвеног развоја“ (Закон о научно-истраживачкој делатности, 2005, чл. 2).

Имплементација стратегија се ипак одвија споро, те се може закључити да ову мисију универзитети у Србији углавном не испуњавају. О разликама у односу на европску праксу сведочи и податак да пословни сектор (јавни и приватни) укупно у Србији учествује у улагању у истраживање и развој са 10%, насупрот европског просека од преко 50% (Branković & Šabić, 2011).

Поред партнерства са привредом, подстицање развоја предузетничког духа међу универзитетима спомиње се у контексту увођења тржишних механизма и стварања климе за развој тзв. Предузетничког универзитета (Clark, 1998). Његова основна обележја су, према Кларку, диверсификовани извори финансирања, интегрисана култура предузетништва, окренутост развоју друштва, ефективан механизам управљања и подстицање академског рада. Од оваквог универзитета се очекује да функционише као инкубатор *spin-off* и *start-up* предузећа и као дом научно-технолошких паркова и центара за трансфер технологије, попут оних чији рад започиње на многим универзитетима у Србији. Чак и шире од тога, „предузетнички универзитет“ би требало да негује предузетнички дух студената. Курсева који то омогућавају све је више, али се такође уочава „заостајање у односу на тежње и намере студената у западним земљама, што је разумљиво због разлика у социјално-економским контекстима“ (Markov, 2008, стр. 68).

Док се сарадња са привредом објашњава у контексту општег економског развоја, одговорност универзитета према потребама тржишта рада оправдава се као добробит за појединце. Кључна реч у формулисању наставних програма јесте „запошљивост“ дипломираних студената. Са овом кључном речи у академски простор се, као клијенти, укључују службе за запошљавање и послодавци са којима се споро развијају канали комуникације. У контексту Србије, професионална релевантност студијских програма као критеријум при развоју курикулума се јавља спорадично и зависи понајвише од спремности појединаца у академској заједници да овом задатку доследно приступе, док системски подстицаји, како институцијама, тако и појединцима унутар њих, још увек изостају. С друге стране, заосталост привреде и ограничене могућности запослења за високообразоване тренутно сужава и капацитет тржишта рада да апсорбује и на адекватан начин алоцира људске ресурсе које генеришу универзитети. Истовремено, ово сужава и простор у коме би универзитети, уколико би се тиме водили, могли да развијају студијске програме и уписну политику која би боље одговарала на потребе тржишта рада. Како сматра Шљукић,

„у српском друштву (али не само српском) насупротив потреби за предузетничком културом, налази се (...) 'култура сиромаштва' коју карактерише фатализам, односно мирење са постојећим, које блокира креативне предузетничке потенцијале 'људских ресурса'“ (Šljukić, 2009, стр. 237).

Треба имати у виду да релативни неуспех економске трансформације, посебно у периоду светске економске кризе, умањује капацитет грађана Србије да се део образовних трошкова пребаци на њих, путем пореза или школарина. Истовремена потреба образовног система за модернизацијом и улагањима чини ситуацију практично безилазном, нарочито у доминантом дискурсу штедње и фискалне одговорности.

Шири контекст економске транзиције чини све ове универзитетске процесе и захтеве који су њима имплицирани, контрадикторним и проблематичним. Како запажају аутори, прва деценија економске транзиције обележена је, са једне стране, недостатним оквиrom, тј. немогућношћу државе да спроводи политике „фер плеја“ (Церовић, 2009), и са друге стране, и даље значајним упливом државних одлука, па се реформски процеси тумаче као прелазак од „комунизма до буразерског капитализма“ (Stojiljković, 2011). Неуређено, монополизовано, слабо и често корупцијом оптерећено тржиште и привреда имају велике потешкоће да своје захтеве формулишу и артикулишу ка универзитету. О карактеру ових односа макар делимично сведочи спорост у успостављању Националног оквира квалификација као документа који систематично повезује високообразовну сферу и тржиште рада. Тако посматрано, претходно наведене промене на универзитетима пре се могу посматрати као део (дискурзивног) усклађивања са европским високообразовним простором, него као улога која је потекла од заинтересованих страна које имају легитимитет и моћ да је захтевају.

ПОЛИТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА И УНИВЕРЗИТЕТ

Улога универзитета у политичкој транзицији је веома сложена и донекле контрадикторна. Такође, она се мења током самих политичких промена. Највећа пажња јавности у вези са овим феноменом усмерена је на значај универзитета у свргавању старог, недемократског поретка. Универзитет се, стога, разуме као аутономно поље које је пружало уточиште активистима и дисидентима и као место настанка студентских покрета. Ова позиција универзитета препозната је након студентских протеста 1968. и од тада представља често истраживано место у друштвеним наукама. Учешће универзитета у променама схватано је као нормативно прихватљива борба садашње и будуће елите за своја људска и грађанска права. Легитимитет оваквог деловања произилази из схватања да је универзитет неизоставни део ци-

вилног друштва због своје аутономне организационе структуре и наставног процеса у којем се изучавају и промовишу демократске идеје и партиципација.

Након демократских промена у Србији универзитет се нашао у новим околностима, па се отворила дилема око односа према променама и учешћу универзитета у њима. Чини се да су присутне три основне позиције: (1) промене треба подржати јер се друштво неће променити без подршке реформским процесима, (2) нову власт би требало критиковати подједнако снажно као и претходну јер је улога цивилног друштва да буде коректив сваке власти и (3) универзитет би требало да се окрене својим примарним делатностима, а да у политичким процесима учествује само у ванредним ситуацијама, као што је било свргавање Милошевићевог режима. Ове дилеме додатно је закомпликовао прелазак значајној броја актера цивилног друштва, и универзитетских професора, у новостворене државне органе. Овај процес, који је Хавел означио термином „цивилно друштво на власти“ (Pavlović, 2006), карактеристичан је за све посткомунистичке земље.

Унутар новонасталих околности у другим посткомунистичким земљама „универзитети су учествовали тако што су истраживали политике за нову власт, обезбеђивали особље за управљачки и административни апарат, као и кроз консултантске услуге и држави и привреди“ (Brennan et al., 2004, стр. 34). Међутим, у овим активностима је врло тешко раздвојити личне активности запослених на универзитету од институционалног учешћа, нарочито у контексту велике аутономије коју факултети, одсеци и институти уживају унутар универзитета.

Такође, неопходно је и додатно интерпретирање промене државне структуре до које долази у транзицији. Укратко,

„посткомунистичка држава укореења је у парадоксу заснованом на потреби да се свеобухватна и гломазна комунистичка држава умањи и повуче из многих области, али да истовремено постане ефикаснија (снажнија) и да одговори на неке нове потребе“ (Sprasojević, 2008, стр. 149).

Овај процес Гжимала-Бусе и Џоунс Ланг називају „разграђивање уместо грађења државе“ (Grzymala-Busse & Jones Loung, 2008, стр. 530). Истовремено, као и у развијеним демократијама, и у транзиционим друштвима долази до постепене замене концепта владања концептом управљања (*governance*) што резултира стварањем мреже независних и регулаторних тела, као и јавно-приватних партнерстава на која се преносе дотадашња овлашћења државних органа (Flinders, 2006). У овим телима се универзитет појављује као активни учесник и база кадрова, па се, на пример, у редовни састав Савета Републичке радиодифузне агенције бира представник универзитета, док се у одбору Агенције за борбу против корупције, поред формалног представника универзитета, налази још 4 универзитетских професора на предлог других установа.

Ово показује да, макар на декларативном нивоу, универзитети у Србији и даље имају позицију ауторитета знања и струке, те да пост-модерно дислоцирање знања из истраживачких, универзитетских центара у друге друштвене структуре (компаније, *think-thank* организације) није толико присутно. Међутим, иако је позиција заснована на стручности, не сме се занемарити да су наведена тела институционално дизајнирана тако да „стручност није испред политике“ због начина избора или степена овлашћења и аутономије која имају.

Посебно значајан допринос политичкој трансформацији универзитет даје кроз још један елемент „треће мисије“ а то је учешће универзитета у изградњи цивилног друштва и демократских вредности и праксе кроз образовање активних или „заинтересованих грађана“ (Elkana, 2009). Елкана сматра да ови заинтересовани грађани „морају бити свесни проблема са којима се данас суочава човечанство“, те да универзитетско образовање треба да допринесе усвајању знања која би омогућила да се о овим изазовима уопште мисли (Elkana, 2009, стр. 939).

Универзитет овај циљ може остварити на више начина. Пре свега, реч је о увођењу наставних садржаја који усмеравају студенте ка пожељном профилу „активног грађанина“, затим о обликовању наставе на начин који ће омогућити студентима да буду самостални, да формулишу и заговарају своје мишљење. Познато је да је улога образовања од великог значаја развоју демократске личности појединаца. У истраживању о утицају школа на прихватање плуралитета и њиховом подстицању когнитивног стила демократске личности, Ђуришић-Бојановић (2005) указује на потенцијал које образовање носи у развоју демократског друштва. У том смислу се и универзитетско образовање може посматрати као важан актер у том процесу, посебно кроз његову улогу у образовању будућих наставника.

Без намере да уводимо додатне полемике у овај рад, требало би напоменути да један део оштрих критичара Болоњског процеса своје аргументе заснивају управо на изостанку хуманистичке димензије високог школства, односно на фокусираност реформатора на вештине за тржиште рада, скраћивање курикулума, квантификацију свих научних и образовних постигнућа (видети Liessmann, 2009).

Други важан део овог процеса је практиковање демократских вештина, односно укључивање студената у управљачке структуре, чиме се остваривање треће мисије поклапа са вредностима Болоњског процеса. Законом о високом образовању (2005) у Србији је предвиђено оснивање студентских парламената као легитимних представника студената, али у одређеним областима партнерство се сужава ограничавањем учешћа студентских представника. Из тог угла посматрано, Србија припада кругу земаља за које Бренан и сарадници сматрају да преспоро мењају системе одлучивања и управљања, и на које указују као пример традиционалног и конзерватив-

ног управљања, што доводи у питање могућност да се кроз управљање остварује трећа мисија (Brennan et al., 2004).

Тренутни институционални оквир фаворизује ванинституционално обављање треће мисије. Ту се пре свега мисли на универзитетске професоре који у јавности иступају заговарајући одређене теме и вредности ослањајући се на професионални легитимитет и углед. Са друге стране, значајан број невладиних организација основаних током деведесетих година за циљем да надоместе немогућност слободног бављења науком на универзитету данас пружају програме које похађају студенти и тако делимично преузимају на себе испуњавање задатака цивилне мисије.

Заправо, ванинституционалност и одсуство универзитетских стратегија указују на сличан закључак до којег долазе Ђулум и Ледић, а то је да интеграција друштвеног аспекта треће мисије зависи од наставника и њихових ставова (Џулум & Ледић, 2011, стр. 10). У том смислу, академска заједница се може истовремено посматрати и као носилац јачања цивилне мисије, али и као извор отпора њеном развоју. У контексту Србије, носиоци цивилне мисије нису универзитети, већ појединци, и зато је она далеко мање институционализована него што је то случај са двама примарним мисијама – наставом и науком.

УНИВЕРЗИТЕТ И ВРЕДНОСТИ

Културну транзицију превасходно разумемо у контексту стварања доминантних друштвених вредности након пада комунизма. Као елемент треће мисије ова функција се може посматрати као саставни део најширег и у постмодерном друштву вероватно најелузивијег друштвеног деловања универзитета, које се са једне стране преклапа са деловањем универзитета у политичкој транзицији, али са друге стране ради се о делатности која далеко дубље продире у поре друштвеног живота.

Историјски гледано, универзитети су имали велики значај у процесу изградње нације и државе, у чему су најчешће предњачиле институције ситуиране у престоницама које су представљале носиоце националне културе и традиције (Brennan et al., 2004, стр. 36). Оваква позиција универзитета у транзицији је нарочито долазила до изражаја у новонасталим државама које су за време комунизма биле у вишенационалним федерацијама које су у одређеној мери наметале нове, инклузивније идентитете (нпр. југословенски или раднички идентитет), па се након пада комунизма јавила тенденција ретрадиционализације.

Други аспект културне функције универзитета ослања се на споменуте идеје о универзитету као инкубатору нових идеја и критичког разматрања стварности. Ова функција универзитета кореспон-

дира са оним што Едвардс и Фоли (према Pavlović, 2006, стр. 46) називају опозиционом функцијом цивилног друштва, а под чиме се подразумева стварање критичке јавне сфере у којој ће се разматрати питања од јавног значаја. Ова критичка јавна сфера има велики значај за политичку транзицију јер се тек са стварањем демократске јавне сфере може говорити о стабилној демократској заједници и о промени доминантног модела политичке културе, те о стварању услова за даље продубљивање и развој демократских институција (Diamond, 1999). Јасно је да ова функција одређује универзитет као мотор реформистичког и либералнијег дела друштва, те да се између две интерпретације јавља сукоб.

О релативно супротстављеним улогама универзитета као институције која, са једне стране, чува и преноси културно наслеђе и тиме даје стабилност националном идентитету, и од које се, са друге стране, очекује иновација и модернизација сведоче на пример области које су дефинисане у истраживачким програмима које држава финансира. Тако се у програму за примењена друштвено-хуманистичка истраживања налазе и информационо-комуникационе технологије и друштво, културни и национални идентитет и материјално и духовно наслеђе.

Овај сукоб у транзиционим друштвима добија на значају због чињенице да се читаво друштво налази у потрази за новим идентитетом, па се у односу на ову потрагу политичка заједница дели на два блока: модернистички, који нови идентитет дефинише као „повратак Европи“ (окренутост европским интеграцијама и усвајање модела либералних демократија), и традиционални, који се ослања на „повратак себи“ (повратак на вредности које су биле утемељене пре Првог и између два светска рата). Подела на реформисте и традиционалисте представља најважнији политички расцеп скоро свих транзиционих друштава (више у Spasojević, 2011), и обликује политичку и друштвену сцену у првим фазама транзиције. Међутим, без обзира на то како се у политичкој сфери путем избора разреши овај конфликт, у академском пољу обе струје остају заступљене преносећи тако борбу и на универзитет.

Тако на пример, Савићевић у интелектуалним круговима учествује два поларизована става.

„Први се односи на чињеницу да је традиција део нашег духовног бића, да је треба вредновати и уважавати и повремено превредновати тј. реинтерпретирати традицију“, а други став се „изражава у схватању да смо ми дубоко ‘загледани’ у прошлост, што може представљати препреку нашем приближавању регионалном и глобалном јединству.“ (Савићевић, 2007, стр. 573).

Значај ове поделе се у практичном смислу појачава због постојећег оквира интернационализације универзитета и болоњских реформи које се перцепирају као део међународног утицаја на уни-

верзитет као националну установу чак и када промене које се спроводе немају никакав вредносни и идеолошки садржај. Због тога се на многим универзитетима у Србији јавља отпор према променама и према новоуведеним механизмима. Овде се заправо универзитет понаша као огледало друштвених сукоба јер „изражава и чак појачава идеолошке борбе које постоје у друштву“ (Castells, 2001, стр. 206).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Промене услед глобализације, потребе за развојем економије засноване на знању, повећаних захтева за међународном конкурентношћу и сличних процеса за последицу имају формулисање нових улога високог образовања. Болоња можда није највећа и најважнија ствар која се догодила универзитету у Србији у последњих десетак година, али она каналише неке од међународних и глобалних трендова који се овде помињу и тежи да системе високог образовања усмери у њиховој реакцији на те трендове. Болоњски процес је настао као одговор европских земаља на изазове са којима се високо образовање суочило крајем прошлог века, док је Србија, још недовољно свесна тих изазова ушла у процес јер је желела да буде део те Европе. Међутим, политике креиране у земљама Европске уније засноване су на другачијем модалитету трансформације, те логично и не уважавају посебности транзиционих земаља. Овај транзициони амбијент у Србији намеће универзитету додатне, често противречне одговорности, у економској, политичкој и културној сфери. У економској сфери од универзитета се очекује да буде тржишно оријентисан и предузетан, да истовремено одговори на захтев за стварањем људског капитала који ће помоћи развоју привреде, али и да буде осетљив на социјалне неједнакости и све веће сиромаштво грађана. У политичкој сфери, после кратког периода када је универзитет активно деловао, захтеви су тек имплицитно формулисани. Стога демократизацијски потенцијал – који се додуше спомиње и у високообразовним политикама ЕУ – остаје на маргинама, а деловање наставника одвија се изван институционалних оквира. На крају, у контексту стварања доминантних друштвених вредности, универзитет је оптерећен поделама у друштву. Ни модернизацијско-иновацијску улогу, ни улогу критичара друштва, ни улогу институције очувања културног наслеђа универзитет не успева јасније да артикулише, а да то не доведе до сучељених реакција.

Посебно у процесу и даље недовршене транзиције, трећа мисија универзитета могла би да буде значајна. Међутим, универзитети су, чини се, превише оптерећени другим новим улогама да би систематично и стратешки формулисали своје задатке у оквиру треће мисије.

На крају бисмо и могли закључити да је универзитет у Србији пред великим изазовом, па чак и „под [већ поменути] стресом“, и

то не само због тога што мора да понуди адекватан одговор на промене у окружењу – што су мотиви иза Болоњског процеса, већ и зато што се од њега очекује да кроз друштвени ангажман те промене обликује и усмерава – у чему се може пронаћи и основна транзициона специфичност универзитета у Србији.

ЛИТЕРАТУРА

- Branković, J., & Šabić, N. (Eds.) (2011). *Research policy, Financing and Performance: Croatia, Serbia and Slovenia in comparative perspective*. Belgrade: Centre for Educational Policy.
- Branković, J. (2010). *Decision Making on Decision Making: Deciding Governance in Higher Education Serbia 2002-2005*. Oslo: University of Oslo. Master thesis.
- Brennan, J. (2008). Higher education and social change. *Higher Education*, 56, 381–393.
- Brennan, J., King, R., & Lebeau, Y. (2004). *The Role of Universities in the Transformation of Societies*. Association of Commonwealth Universities and Centre for Higher Education Research and Information, London: The Open University.
- Grzymala-Busse, A., & Jones Loung, P. (2002). Reconceptualizing the State: Lessons from Post-Communism, *Politics & Society*, 30(4), 529–554.
- Diamond, L. (1999). *Developing democracy – Towards Consolidation*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- Ђуришић-Бојановић, М. (2005). Когнитивни аспект образовања за демократију. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 37(2), 21–34.
- Elkana, Y. (2009). Freedom and Interdisciplinarity: The Future of the University Curriculum. *Social Research*, 76(3), 933–944.
- Закон о високом образовању, Службени гласник РС, Бр. 76 (2005)
- Закон о научноистраживачкој делатности, Службени гласник РС, Бр. 110 (2005).
- Ivošević, V., & Miklavič, K. (2009). Financing Higher Education: Comparative Analysis. In M. Vukasović (Ed.). *Financing Higher Education in South-Eastern Europe: Albania, Croatia, Montenegro, Serbia, Slovenia* (pp. 111–143). Belgrade: Centre for Educational Policy.
- Jongbloed, B., Enders, J., & Salerno, C. (2008). Higher education and its communities: Interconnections, interdependencies and a research agenda. *Higher Education*, 56(3), 303–324.
- Kerr, C. (2001[1963]). *The Uses of the University*. Fifth Edition. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Liessmann, K. P. (2009). *Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Markov, S. i Stanković, F. (2008). Preduzetničke težnje studenata u Vojvodini. U S. Markov i F. Stanković (Ur.), *Univerzitet i preduzetništvo* (str. 40–73). Novi Sad: UNESCO, Katedra za studije preduzetništva.
- Olsen, J. P., & Maassen, P. A. (2007). European Debates on the Knowledge Institution: The Modernization of the University at the European Level. In P. Maassen & J. P. Olsen (Eds.), *University Dynamics and European Integration* (pp. 3-22). Dordrecht: Springer.
- Pavlović, V. (2006). *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Програм основних истраживања, Програм истраживања у области технолошког развоја, Програм суфинансирања интегралних и интердисциплинарних истраживања и Програм обезбеђивања и одржавања научноистраживачке опреме и простора за научноистраживачки рад за циклус истражива-

- ња у периоду 2011–2014. (2010). Акт Министарства за науку и технолошки развој, Бр. 451-01-967/2010-01.
- Савићевић, Д. М. (2007). Социо-филозофски основи Болоњске декларације. *Педагошка стварност*, 53(7–8), 565–586.
- Spasojević, D. (2008). Građenje države i civilnog društva u post-komunizmu. U V. Pavlović i Z. Stojiljković (Ur.), *Savremena država* (str. 147–167). Beograd: Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju, Konrad Adenauer Stiftung.
- Spasojević, D. (2011). Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000–2010. U S. Orlović (Ur.), *20 godina partija i izbora u Srbiji* (str. 105-118). Beograd: Fakultet političkih nauka, Friedrich Ebert Stiftung.
- Stojiljković, Z. (2011). *Srbija u lavirintima tranzicije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Стратегија научног и технолошког развоја за период од 2010–2015, Службени гласник РС, Бр. 13 (2010).
- Schoel, A. (2006). (ur.). Strategic Management of University research activities, methodological guide - PRIME project 'Observatory of the European University'. Retrieved from http://www.enid-europe.org/PRIME/documents/OEU_guide.pdf.
- Teichler, U. (2006). Changing Structures of the Higher Education Systems: The Increasing Complexity of Underlying Forces, *Higher Education Policy*, 19(4), 447–461.
- Teixeira, P., Jongbloed, B. B., Dill, D. D., & Amaral, A. (2006). *Markets in Higher Education: Rhetoric or Reality?* Dordrecht: Springer.
- Ćulum, B., & Ledić, J. (2011). *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Flinders, M. (2006). Public/Private – Boundaries of the State. U C. Hay, M. Lister & D. Marsh (Eds.), *The State – theories and issues* (pp. 223–247). New York: Palgrave Macmillan.
- Castells, M. (2001). Universities as dynamic systems of contradictory functions. In J. Muller et. al. (Eds), *Challenges of globalisation. South African debates with Manuel Castells* (pp. 206–223). Cape Town: Maskew Miller Longman.
- Церовић, Б. (2009). Напредак у транзицији, иницијални услови и привреда Србије. *Теме*, 33(2), 353–374.
- Šljukić, M. (2009). Osvrt na odnos obrazovanja i tržišta rada u savremenom srpskom društvu. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 34(2), 229–239.

Dušan Spasojević, University of Belgrade, Faculty of Political Sciences, Belgrade
 Jelena Kleut, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Media Studies, Novi Sad
 Jelena Branković, Center for Education Policy, Belgrade

SOCIAL CHANGES, THE BOLOGNA PROCESS AND THE “THIRD MISSION” OF SERBIAN UNIVERSITIES

Summary

The expectations that the society and its different segments have from the university are influenced by historical circumstances and social, economic, political and cultural environment as the widest context within which the university interacts with

its surroundings. Having this in mind, this paper aims to identify and analyze the explicit and implicit needs articulated by different social actors towards Serbian universities. This is done with an understanding that these needs arise in the context of comprehensive and deep social (economic, cultural, political) transition. The question of transitional demands and new roles of universities is discussed within the framework of the 'third mission' the concept which postulates that universities should act as agents of changes by contributing to the social and economic development on the local, regional and national level.

The Bologna process was the EU countries' response to the challenges facing the higher education at the end of XX century; Serbia entered this process in a pursuit of being "part of Europe". However, the EU policies are not quite responsive to often contradictory, transitional demands. In the economic sphere, universities are both expected to be market-oriented and entrepreneurial, to create human capital for economic growth and, at the same time, to be sensitive towards social inequalities. In the Serbian context, the university participation in economic development is hindered by the failures of economic transition of the country; consequently, the economy struggles to articulate its demands towards the universities or, at least, to assist them in the diversification of funding following the need for the reduction of state costs. In the political sphere, demands are less explicitly formulated. After the first transition period in which the university played an important role, the democratization function of the university has been marginalized and the activities of the members of academia are not institutionalized even though their representatives participate in the work of strategic policy-making bodies. The idea of educating students to become "concerned" and critical citizens is mostly lost in the curricula reform while students' involvement in policy and decision-making processes at university remains limited. In the cultural sphere, where the university can have a significant role in modernizing and innovating this area or preserving tradition, universities fail to surpass these value-burdened divisions and transitional identity dilemmas, and they often reflect and deepen ideological struggles.

The 'third mission' of the university, which includes the university participation in economic development as well as in building the civil society and democratic values, is considered to be especially important in the transition period because - in order to respond to new tasks and dilemmas - a fragile state needs the civil society participation and contribution. However, this mission is least present in practice considering that the Serbian universities are so overburdened by other new roles in scientific research and education that they do not manage to systematically and strategically formulate their tasks within this new mission.

The Serbian universities are "mission stressed" not only because they need to provide adequate answers to the changes in the social environment (which was the motive behind the Bologna process) but also because they are expected to shape and facilitate those changes which are most apparent in the main transitional characteristics of the universities in Serbia.